

здобувач кафедри української мови
та методики її навчання
Уманського державного
педагогічного університету
імені Павла Тичини

НОМІНАЦІЯ КИСЛОМОЛОЧНИХ ПРОДУКТІВ У СХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ

Молочна продукція в Україні завжди була різноманітною, а страви з молока широко репрезентовані в українській кулінарії. У раціоні харчування українців завжди перебували страви з молока і кисломолочних продуктів. З молока виготовляли сир, робили бринзу, збирали сметану, яку переробляли на масло, заквашували на кисляк, ряжанку. Найчастіше молоко, здебільшого коров'яче, споживали у свіжому вигляді, кип'ятили або парили у печі. Переробляли молоко на вершки, сироватку, сир використовували у кулінарії як начинку для страв та виробів із тіста [9]. Вагоме місце у раціоні харчування жителів Східного Поділля посідають молоко і молочні продукти.

Дослідження місцевих територіальних діалектів – одне з актуальних питань сучасної лінгвістичної науки. Усебічне дослідження номенів, тематичних груп на позначення лексики харчування є цінним джерелом для дослідника, адже їжа як повсякденна потреба людини найповніше розкриває життя народу, його побут, культуру тощо. Системному вивченню діалектних назв їжі присвячені роботи Л. Борис, М. Волошинової, В. Різник, Є. Турчин, Е. Гоци, З. Ганудель. Назви продуктів харчування староукраїнської мови дослідив С. Яценко. Лексику на позначення молочних продуктів детально розглянуто у дисертаціях Є. Турчин (Турчин), Л. Борис (Борис), В. Різник (Різник), Е. Гоци (Гоца). Номінація кисломолочних продуктів у східноpodільських говірках детально не вивчалася, що й визначає актуальність роботи.

Об'єктом дослідження є східноpodільські говірки.

Предметом аналізу є лексеми на позначення кисломолочних продуктів у східноpodільських говірках.

Мета статті – проаналізувати номінації кисломолочних продуктів, дослідити їх семантичну структуру, визначити основні моделі номінації, порівняти виявлені маніфестанти з відповідниками інших діалектних ареалів. Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких завдань: виявити функціональну активність аналізованих лексем; установити лексико-семантичні паралелі з іншими діалектами української мови; визначити найбільш продуктивні способи утворення номенів.

Досягнення поставленої мети зумовило використання методів аналізу лексикографічних джерел, зіставного, описового та лінгвогеографічного.

Фактичним матеріалом для дослідження стали власні експедиційні записи, здійснені протягом 2014–2016 рр. у населених пунктах західних районів Черкащини, східних – Вінниччини, північно-східних – Одещини, північно-західних – Кіровоградщини.

Традиційно у меню українців важливу роль відігравали страви тваринного походження, але переважно у заможних верств населення. Так, їжа з молока мала загальну назву *скоромь* < **skormь* «скоромина; скором» [7, с. 119]. Вагоме значення у раціоні харчування українців посідав *сир* – цінний білковий кисломолочний продукт, який отримують внаслідок переробки молока.

Праслов'янська лексема *сир* < **surь* побутує у багатьох європейських мовах і є спорідненою з лит. *sūris* «сир», *sūras* «солоний» прус. *Suris* «сир» та ін., де нерідко має значення 'гіркий, солоний, закваска, кислий, кисле молоко' (ЕСУМ, т. 5, с. 241). Відома й давньоукраїнській мові. Окремі науковці схиляються до твердження, що давньоукраїнській лексемі *сырь* аналогом є російський *творог* [2, с. 267]. У староукраїнській мові лексема *сырь*, за версією багатьох дослідників [11, с. 161], існувала як і у сучасній українській мові, на позначення харчового продукту, який одержують із молока при його сквашуванні й відокремленні сироватки (СУМ, т. 9, с. 197). Лексема *сир* фіксується етнографами, зокрема у розвідці «Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України» М. Сумцова у переліку молочних продуктів репрезентовано найменування *сметана, сир, ряжанка* [9, с. 135]. Словник за редакцією Б.Д. Грінченка реєструє лексему *сир* зі значенням 'сырь', 'творог' (Грінченко, т. 4, с. 122).

У досліджуваних нами говірках лексемою *сир* позначають продукт, одержаний підігріванням кислого молока і відокремленням сироватки (Шм, Йс, Мч, Лк, Хм, Кбр, Крт, Плн, Жр, Снх, Ск, Тр, СХ, Юр, Гнн, Лщ, Чй, Уг, Сн, Сч, Бт, Гр, Плс, Об, Зл, Окс, Дб, Крс, Клб, Клд). У говірках виявлений із такою ж семантикою маніфестант *творог* та його фонетичний варіант *тво'рог'* (Лщ, Жр, Снх, Уг, Чй, Пн, Об, Сч). Праслов'янська лексема *twarogь* «сир», на думку етимологів, утворена за допомогою суфікса *-og-* ь від основи *tvar* – «творіння, форма» [ЕСУМ, т. 5, с. 531].

Лексема *сир* побутує у східноpodільських [10, с. 125], східнослободжанських (Волошинова), буковинських (Борис), говірках надсянсько-наддністрянського суміжжя (Різник), східностепових (Омельченко, Загітко) та загальнонародній мові. У бойківських говірках номен *сир* уживають на позначення овечого сиру (Онишкевич), в українських говірках Східної Слобаччини вживають із таким же значенням лексеми *сыр, twa'rix, twa'rox* [3, к. 31].

Жителі Східного Поділля готували сир з кислого молока, підігрітого до відповідної температури, віджимаючи його від сироватки за допомогою хустинки чи марлі, звідси й назви, мотивовані процесом виготовлення, які утворені за моделлю «дієслово + іменник сир»: *в'ід'жати сир, в'ід'іг'іти сир*.

Архілексема *сир* входить до складу двослівних номінацій, в яких атрибутив передає ДО «смак»: *сир со'лод'мкий* 'сир відстояний з кислого молока нещодавно розтеленої корови' (Жр, Снх), *сир 'кислий* 'сир з кислого перестояного молока' (Жр, Снх), *сир солоний*, *сир г'ір'кий* 'сир, виготовлений з молока тільної корови' (Уг, Чй, Сн) та ДО «стан»: *сир моло'дий* 'сир свіжий, щойно віджатий' (Бт, Гр, Бт), *сир 'се'їжний* 'сирний продукт, одержаний підігріванням кислого молока і відокремленням сироватки' (Глм, Крс).

Назви кисломолочних продуктів ДО «за консистенцією страви» – двослівні аналітичні найменування, утворені за моделлю «іменник *сир* + атрибутив», який вказує на стан сиру: *сир гу'стий*, *сир ту'гий* 'сир, добре віджатий від сироватки', *сир р'ідкий* 'сир, рідкої консистенції', *сир р'іден'кий* 'сир, розведений зі сметаною', *сир м'який* 'сир, слабовіджатий від сироватки', *сир се'їпредн'ий* 'сир, добре дозрілий, вистояний', *сир сухий* 'сухий сир, перестояний'.

ДО «спосіб приготування» зумовила появу таких аналітичних найменування: *сир в'ід'жаний* (Лщ, Уг), *сир в'ід'іг'р'итий* (Чй, Пн), *сир в'ід'уше'ний* (Снх, СХ), *сир в'ід'чавле'ний* (Рс, Бт), утворені за моделлю «іменник + дієприкметник».

Наявність аналітичних найменувань зі словом *сир* і відсутність таких зі словом *творог* свідчить, що лексема *сир* у східнопоміських говірках більш активна ніж *творог*.

На позначення рідини, відходів від віджатої сиру, яка використовується для приготування тіста, переважно для хліба, млинців, виробів з тіста, вживають лексему *сир'оватка* (Шм, Йс, Мч, Лк, Мх, Тп, Хр, Бт, Гр, Уг, Чй, Сн, Сч, Лщ, Жр, Снх, Крт, Об, Кбр, Глм, Плн, Плс, Зл, Окс, Дб, Крс, РБ, Клб, СХ, Рс, Рз, Зр, Клд, Гнн). Слово побутує у багатьох слов'янських мовах. Номен пов'язується з псл. **сурь* 'сировий', **суровь* 'кислий, рідкий' (ЕСУМ, т. 5, с. 242–243). У загальнонародній мові лексема *сир* функціонує зі значенням «рідина, яка виділяється при згортанні молока та при утворенні з нього кислого молока й сиру» (Грінченко, т. 4, с. 123; СУМ, т. 9, с. 200).

В українських діалектах лексема *сир'оватка* функціонує з таким же значенням у буковинських (Борис), надністрянських (Шило), бойківських (Матіїв), гуцульських (Піпаш), українських говірках Східної Словаччини [3, к. 30;] закарпатських (Дзездзелівський), західнопоміських (Аркушин).

Для того, щоб сир гарно зберігався, місцеві жителі гарно його підсолювали. Споживали сир переважно у сирому вигляді. Українська кухня відзначається широким застосуванням сиру як інгредієнту для приготування страв: *нал'їсники* з *сиром*, *нал'їсники* з *творогом*, *пир'їжки* з *сиром*, *сирна зап'їканка*, *творожн'ї котлети*, *бринза*, *сирники*, *вал'реніки*. Переважна більшість лексем – однослівні та двослівні аналітичні найменування, утворені атрибутивним зв'язком, рідше – трислівні компоненти, утворені за моделлю «іменник + прийменник + іменник».

Відомими в українській кухні є страви, приготовані з сиру – *сирники*, *малісники*, *налісники*, *млинець*, де сир використовують у складі начинки. У досліджуваних говірках зафіксований дериват '*сирник*, те саме, що й *мли'нец*', *мал'їсник* 'тонкий млинець, в який загорнуто сирну начинку' (Лк, Клд, Глм, Плс).

Лексема *налісник* те саме, що *мли'нец*, результат видозміни деєтимологізованої видозміни *налісник*, зближеної з іменником *лист* [ЕСУМ, т. 4, с. 34]. Поряд із літературно нормативним *нал'їсник* вживається субститутивний варіант *малісник*.

Лексема *сирник* є суфіксальним утворенням від лексеми *сир*. Названі лексеми виявляють паралелі в інших говірках української мови, зокрема у буковинських говірках '*сирник* 'млинець із сирної маси', 'зап'їканка із сирної маси' (Борис). Номен *малісник* у досліджуваних говірках уживається на позначення коржиків, які виготовляють із сиру та борошна (Жр, Лщ, Хр, Снх, Ск, Уг, Чй, Бт, Гр, Зр, Сч, Сн, Юр, Трг, Гнн, Ів, Нд, Клн, РБ, Клд, Рз, Рс, Сч, Сн, Окс). На позначення семи 'страва, приготовлена із сиру скрученого у формі пальця, обжареного на олії, обсипаного сухарями' зафіксовано атрибутивні словосполучення '*сирн'ї м'ачики*(Сч), '*сирн'ї палички* (Уг, Лщ, Сч), утворені за моделлю «прикметник + іменник».

Страва з овечого молока – *бринза*. Відомі в українській народній кухні рецепти приготування страви з козиного, овечого та молока кобили. Страва широко вживається в українській кухні. Виготовляють *бринзу* різної форми й різної солоності. Переважно білого кольору, нагадує домашній сир. Лексема *бринза* запозичення зі східнороманських мов «сир, бринза» (ЕСУМ, т. 1, с. 258). Науковці пов'язують його зі швейцарською назвою *Briens*, за переконанням інших дослідників, назва походить з албанської «*нутроці*», очищений шлунок молодого ягняти, начинений сиром. Лексема фіксується у польських джерелах XVII ст. як *bryndza*, в українських виявлено у XVIII ст. В етнології лексема *бринза* є символом бідності, звідси фразеологізм *бити бринзу* – нужденно жити [6, с. 6]. Словник за редакцією Б. Д. Грінченка номен *бриндза*, *бриндзя* фіксує у значенні солений овечий сир (Грінченко, т. 1, с. 176). У сучасній українській мові лексема функціонує зі значенням «сир з овечого молока» (СУМ, т. 1, с. 236).

У східнопоміських говірках лексема '*бринза* вживається місцевими жителями зі значенням 'сир з коров'ячого молока' (Тп, Жр, Лщ, Гр, Бт, Уг, Чй, Гнн). Лексема *бринза* широко функціонує у діалектах південно-західного та північного наріч. Зокрема, на позначення страви жителі окремих гуцульських говірок уживають давню назву '*бриндза*, '*бриндзя* (Закревська, с. 29), поліських – *брында*, *брындза* [1, с. 371], буковинських – *бринза* (Борис), надсянські – *бриндзі*, *бриндзу* [3, с. 70], у говорах Східної Словаччини *бринза* – «сир, який виготовляють з овечого молока за допомогою особливої закваски, виготовленої зі шлунку теляти або ягняти, що живиться виключно материнським молоком» [3, с. 70].

Широкою популярністю серед господинь користується кисломолочний продукт, приготовлений з топленого молока або з пряженого незбираного молока – *ряжанка* [6, с. 517], результат видозміни форми походить від псл. **ряженка*, пов'язаної з *рядити* 'приправляти'; за народною етимологією, наближеного до *п्राжити* (ЕСУМ, т. 5, с. 154). У східноподільських говірках на позначення топленого незбираного молока, заквашеного сметаною, вживають лексему *'ражанка* (Уг, Чй, Жр, Снх, Гнн, Сч, Сн, Лщ, Ру, Тп, Зл, Окс, Клд, Гнн). Зафіксований варіант *'ражанка* відображає типову східноподільську рису – диспалаталізований звук [р'].

В окремих досліджуваних говірках на позначення 'ряжанка, топлене незбиране молоко, заквашене сметаною' побутує номен *коло'туха* (Лк, Хм, Нс, Плн, Плс, Об, Крс, Клб, Клд, Рз, Крт, Окс). Лексема *коло'туха*, похідне від *колотити*, «розмішувати що-небудь рідке, каламутити», те саме, що *ряжанка* [ЕСУМ, 2, с. 523]. Лексема, очевидно, є вторинним найменуванням, оскільки у говірках (Мч, Йс, Кнл) її використовують на позначення пристрою для збирання сметани. Імовірно, розвиток семантики лексеми *коло'туха* у досліджуваних говірках відбувався так: «пристрій для виготовлення продукту» → «продукт». Лексеми *'ражанка* і *коло'туха* зафіксовані у Словнику Б. Грінченка зі схожим значеннями *'ражанка* 'варенець, родь простокваши' (Грінченко, т. 4, с. 93), *коло'туха* 'ряжанка, искусственная сметана' (Грінченко, т. 2, с. 273). Лексема *'ражанка* відома у діалектному мовленні буковинців (Борис), жителів Східної Слобожанщини (Волошинова), *коло'туха* – жителям східностепових регіонів (Омельченко).

На позначення кисломолочних продуктів використовують питомі лексеми *сир*, *творог*, *сироватка*, *бринза*, *ряжанка*. Лексема *сир* входить до складу двослівних номінацій, в яких атрибутив передає ДО «смак»: *сир со'лод'кий*, *сир 'кислий*, *сир со'лоний*, «стан»: *сир моло'дий*, *сир 'св'іжий*, «консистенцію страви»: *сир гу'стий*, *сир р'ідкий*, *сир р'іден'кий*, *сир м'який*, *сир се'редн'ий*, *сир су'хий*, «спосіб приготування»: *сир в'ід'жаний*, *сир в'ід'ідр'ітий*, *сир в'ід'уше'ний*, *сир в'ід'чавле'ний*, утворені за моделлю «іменник + дієприкметник», «іменник + прикметник». На позначення страв із сиру виявлено номінації *нал'існики з сиром*, *нал'існики з 'творогом*, *пир'іжки з сиром*, *'сирна зап'іканка*, *творожен'і котлети*, *'бринза*, *'сирники*, *вареники*. Переважна більшість лексем – двослівні аналітичні найменування, утворені атрибутивним зв'язком, рідше – словосполучення, утворені за моделлю «іменник + прийменник + іменник».

Список обстежених населених пунктів:

Шм. – Шамраївка Сквирського р-ну Київської обл.; Йс. – Йосипівка; Мч. – Мечиславка, Ульяновського р-ну Кіровоградської обл.; Лк. – Лукашівка, Літинського р-ну Вінницької обл.; Хм. – Хомутинці, Калинівського р-ну Вінницької обл.; Тп. – Тополівка, Теплицького р-ну Вінницької обл.; Жр. – Журавка, Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл.; Уг. – Угловата, Христинівського р-ну Черкаської обл.; Чй. – Чайківка, Христинівського р-ну Черкаської обл.; Пп. – Попудня, Монастирищенського р-ну Черкаської обл.; Нд. – Надлак, Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл.; Окс. – Оксанино, Уманського р-ну Черкаської обл.; Дб. – Добра, Маньківського р-ну Черкаської обл.; Гнн. – Ганнівка, Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл.; Лщ. – Ліщинівка, Рз. – Розсішки, Хр. – Христинівка, Сч. – Сичівка, Сн. – Синиця, Христинівського р-ну Черкаської обл.; СХ. – Скалівські Хутори, Снх. – Синоха, Трг. – Торговиця, Нд. – Надлак, Ск. – Скаліва, Ів. – Іванівка, Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл.; Юр. – Юріївка, Добровеличківського р-ну Кіровоградської обл.; Рс. – Русалівка, Маньківський р-ну Черкаської обл.; Крт. – Крутогорб, Гайсинського р-ну Вінницької обл.; Кбр. – Кобринове, Тальнівського р-ну Черкаської обл.; Глм. – Гольма, Балтського р-ну Одеської обл.; Тр. – Тарасівка, Звенигородського р-ну Черкаської обл.; Плс. – Плоске, Об. – Обжиле Балтського р-ну Одеської обл.; Зл. – Заліське, Тальнівського р-ну Черкаської обл.; Крс. – Красногірка, Голованівського р-ну Кіровоградської обл.; Клд. – Колодисте. Уманського р-ну Черкаської обл.

Література:

1. Вештарт Г.Ф. Назвьежы. Лексика Палесся ў прасторы і часе. 1971. С. 89 – 142.
2. Воронин В. В. Пища и утварь. История культуры древней Руси. Домонгольский период (Материальная культура). М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948. С. 262–257.
3. Ганудель З. Народні страви і напої: Лексика українських говорів Східної Словаччини. Пряшів, 1987. 215 с. Бібліогр.: 159–161.
4. Грицак М. Скарби гуцульського говору: Росішка (Вівчарство у текстах). Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. 320 с.
5. Гоца Е. Назви їжі й кухонного начиння в українських карпатських говорах / відп. ред. І.В. Сабадош. Ужгород: Гражда, 2010. – 360 с.: іл.
6. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник–довідник. Київ: Довіра, 2006.
7. Історія української мови. Лексика і фразеологія / ред. кол.: В.М. Русанівський (гол.) та ін. Київ: Наук. думка, 1983. 743 с.
8. Мартынов В.В. Проблема славянского этногенеза и методы лингвогеографического изучения Припятского Полесья. Советское языкознание. 1965. № 4. С. 69–81.
9. Сумцов М.Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України / упоряд. М.М. Красиков. Харків: АТОС, 2008. 558 с.
10. Турчин Є. Назви їжі на Східному Поліссі. Львів: Українська академія друкарства, 2012. 347 с.
11. Яценко С. А. Назви продуктів харчування, страв і напоїв в українській мові XIV – XVII століть: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Інститут укр. мови НАН України. Київ. 2009. – 242с.

Список використаних джерел:

Аркушин – Аркушин Г. Словник західнополіських говірок: у 2 т. Луцьк: Вежа, 2000. Т. 1–2; **Борис** – Борис Л.М. Динаміка тематичної групи лексики їжі та напоїв у буковинських говірках: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Чернівецький нац. ун-т. Чернівці, 2015. 330 с.; **Волошинова** – Волошинова М.О. Динаміка традиційної предметної лексики в українських східнословобожанських говірках: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01. «Українська мова». Луганський нац. ун-т. Луганськ, 2014. 301 с.; **Грінченко** – Грінченко Б.Д. Словарь української мови: у 4 т. Київ, 1907– 1909.Т. 1 – 4; **Дзендзелівський** – Дзендзелівський Й. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика).Ужгород, 1958, 1960. Ч. I–II; **ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови: у 7 т. / ред. кол. О.С. Мельничук (гол. ред.) та ін. К.: Наук. думка, 1982; **Загнітко** – Загнітко Н.Г. Назви їжі, напоїв у східностепових говірках Донеччини: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 «Українська мова». Донецький нац. ун-т. Донецьк, 2011. 453 с.; **Закревська** – Гуцульські говірки: короткий слов. / відп. ред. Я. Закревська. Львів, 1997. 232 с.; **Лисенко** – Лисенко П.С. Словник поліських говорів. Київ: Наукова думка, 1974. 260 с.; **СУМ** – Словник української мови: у 11 т. / І.К. Білодід (гол. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1970; **Матіїв** – Матіїв М.Д. Словник говірок Центральної Бойківщини. Київ–Сімферополь: Ната, 2013. 602 с.; **Омельченко** – Омельченко З.Л. Матеріали до словника східностепових українських говірок. Донецьк: ДонНУ, 2006. 114 с.; **Онишкевич** – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. / Київ: Наук. думка, 1984. Ч. 1–2; **Піпаш** – Піпаш Ю., Галас Б. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). Ужгород, 2005. 266 с.; **Різник** – Різник В.П. Назви їжі та кухонного начиння в говірках надсянсько-наддністрянського суміжжя: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01. «Українська мова». Львівський нац. ун-т. Львів, 2016. 370 с.; **Шило** – Шило Г. Наддністрянський регіональний словник. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. 288 с.

Анотація

**О. ОСКИРКО. НОМИНАЦІЯ КИСЛОМОЛОЧНИХ ПРОДУКТІВ
У СХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ**

У статті проаналізовано назви кисломолочних продуктів, з'ясовано етимологію досліджуваних номенів, прослідковано лінгвогеографію поширення та ареалогію їх уживання, виявлено основні мотиваційні ознаки та способи творення, проведено лексичні паралелі з маніфестантами інших діалектних континуумів.

Ключові слова: лексико-семантична група, кисломолочні продукти, східноподільські говірки, номінація, мотиваційні ознаки.

Анотация

**А. ОСКИРКО. НОМИНАЦИЯ КИСЛОМОЛОЧНЫХ ПРОДУКТОВ
В ВОСТОЧНОПОДОЛЬСКИХ ГОВОРАХ**

В статье проанализированы названия кисломолочных продуктов, выяснена этимология анализируемых номенов, прослежена лингвогеография распространения и ареалогия их употребления, выявлены основные мотивационные признаки и способы создания, проведены лексические параллели с манифестантами других диалектных континуумов.

Ключевые слова: лексико-семантическая группа, кисломолочные продукты, восточноподольские говоры, номинация, мотивационные признаки.

Summary

**O. OSKYRKO. NOMINATIONS OF SOUR-MILK PRODUCTS
IN EASTERN PODILLY DIALECTS**

The article represents the analysis of nominations of sour-milk products, identifies their etymology, traces the linguistic geographic spread and the usage range. It demonstrates the basic motivational signs and formation methods and shows lexical parallels between the manifestants of other dialect continuums.

Key words: lexico-semantic group, sour-milk products, eastern Podilly dialects, nomination, motivational signs.